

УДК 025:171:025.7:027.7(477.83-25)

ВИКОРИСТАННЯ БІБЛОПЕГІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У РЕСТАВРАЦІЙНІЙ ПРАКТИЦІ ДЛЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ

Леся ДЗЕНДЗЕЛЮК, Любов ЛЬОДА

*Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника,
вул. Лисенка, 14, м. Львів, 79008, Україна, тел. (032) 276-77-56*

У статті за допомогою конкретних прикладів доведено необхідність наукового підходу до реставрації рідкісних видань для збереження їх автентичності. Сформульовано правила, якими повинні керуватися реставратори, аби зберегти архітектоніку книги. Показано, як емпіричний матеріал, знайдений під час реставрації, може допомогти дослідникам історії книги.

Ключові слова: реставрація книги, стародруки, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника.

Побуває думка, що реставратор книги та документів лише продовжує життя пам'яткам завдяки якісному виконанню послідовних і, як правило, довготривалих реставраційних процесів. Однак якість роботи пов'язана не тільки з правильним вибором засобів, матеріалів та механічних операцій, а й зі знанням усталених, історично складених традицій створення книги, щоби в процесі робіт не порушити їх, зберегти кожну деталь для дослідників.

Позаяк під час робіт відкривається “внутрішній” світ структурних елементів пам'ятки, реставратор стає дослідником джерелознавчого матеріалу. Так, наприклад, при реставрації Євангелія, виданого друкарнею Львівського Ставропігійського братства у 1690 р.¹, під час демонтажу оксамитового покриття оправи виявлено ще одне – шкіряне. Після усунення з його поверхні залишків клею та набитого крізь основу тканини порошу і ворсу виявлено елементи золотого тиснення, котре повністю заповнювало площини кришок. Подібне тиснення є характерним для українських оправ XVII–XVIII ст.² Схема оздоблення чітка: майже однакове розташування окремих штампів на обох кришках; відмінні середники – на чільній кришці маємо Розп'яття, а на спідній – ледь помітне зображення Христа Пантократора з монограмою; композицію обрамлює триярусна бордюрна рамка. Позолота найкраще збереглась у тих місцях, які пізніше, при переоправі стародруку, були прикриті металевими накладними оздоблювальними елементами.

Можна припустити, що виявлена оправа відповідає часу створення стародруку і є “рідною”. Однак сумнів у первинності викликали наступні факти: 1) кількість отворів

¹ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБУ), Ст-51.

² Гальченко О. М. *Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис.* – Київ: НБУВ, 2005. – С. 318.

системи кріплення (два отвори) на кожній з дощок не відповідає кількості опор шиття блоку (три опорних шнури); 2) тиснення обрамляючої рамки заходить на внутрішню сторону кришок. Вірогідно, оправа піддавалась напаві, коли було вкорочено дошки і прилаштовано корінцеву шкіру з іншої оправи, адже залишилися чіткі відбитки від чотирьох опор, які не відповідають ні отворам на дошках, ні шнурам на корінці книжкового блоку стародруку. Слід зауважити, що останнє кріплення книжкового блоку до кришок оправи було здійснено методом приклеювання віялоподібно розпластаних шнурів, що було притаманне східнослов'янським книгам ренесансної конструкції. Первинний корінець оправи, напевне, був оздоблений тисненням, що підтверджують залишки орнаменту на шкірі, розташовані в прикорінцевій частині поза бордюрною рамкою, вони ж включають характерні для корінцевого рисунку елементи – поперечно розташовані подвійні лінії.

Демонтаж виявленого шкіряного покриття з дощок показав, що останні були використані саме для цієї оправи, оскільки на їх поверхні відбилися відповідні оздобленню сліди на шкірі від кліше (давніх плат) для тиснення. Припускаємо, що розмір первинної оправи був дещо більшим. На це вказують наступні спостереження: 1) розташування загального рисунку оздоблення оправи дещо зміщене по відношенню до обрізу кришок; 2) рамка оздоблення загнута на внутрішню сторону дощок; 3) рельєфність зрізу деревини на рантах різномірна, тобто виконана різними майстрами; 4) несиметричне розташування отворів системи кріплення по відношенню до поперечних торців дощок.

Ще один цікавий факт розкрито при дослідженні походження демонтованих фрагментів форзацних аркушів цього Євангелія. За філігранологічним аналізом встановлено, що папір виготовлено на двох різних папірнях – фабриці Павла Щепочкина Мединського повіту та Кінешемській фабриці Демида Мещаникова³. Час створення паперу приблизно 1797–1803 рр.

Резюмуючи наші дослідження, викликані знахідкою під час проведення реставрації Євангелія 1690 р., припускаємо, що: стародрук переоправлено не менше двох разів; шкіряна оправа не була виготовлена саме для вказаного стародруку, а лише прилаштована до нього; наступна оправа, здійснена способом поволочення попередньої оправи тканиною, відбулась не раніше 1802 р. Такі деталі, приховані від ока дослідника, могли бути розкриті лише під час реставраційного демонтажу. За узгодженням реставраційної Ради давніша шкіряна оправа залишена на книжковому блоці, а остання тканинна відреставрована, до неї прилаштовано фрагменти автентичних форзаців і разом з книгою поміщена у футляр. Про архітектонічні зміни у кодексі занотовано у реставраційному паспорті.

Реставратори стають помічниками історикам-книгознавцям у визначенні чи підтвердженні часового і територіального простору створення як самої книги, так і виявлених у ній матеріальних складових (паперу, пергаменту, клею, чорнила, шивних матеріалів, шкіри, візуально прихованих текстових фрагментів і т. п.). Прикладом можуть бути дослідження щодо встановлення місця виготовлення оправи, проведені спільно з науковим працівником Національного музею ім. А. Шептицького у Львові С. В. Зінченко. Виявлення і демонтаж аркуша з-під шкіряного покриття верхньої дошки Антологіону⁴, надрукованого 1619 р. у Києво-Печерській лаврі⁵, дозволили про-

³ Лауцявичюс Э. *Бумага в Литве в XV–XVIII вв. Атлас*. – Вильнюс: Минтис, 1967. – 577 с.

⁴ ЛННБУ, Ст-374.

читати текст другої половини XVII ст. (вірогідно, фрагмент Требника або Службника українського друку). Вказаний факт підтвердив, що оправа була виконана на теренах сучасної України.

Аналіз форми та фактури фрагментів брокатного паперу з рапортним зооморфним орнаментом на оправі стародруку “Тріюдь пісна”⁶ 1689–1690 рр., видрукуваного Ставропігійським братством у Львові⁷, дозволив звузити часовий проміжок виготовлення наявної непервинної оправы (XVIII ст.) цього стародруку і встановити інтролігаторську майстерню – Києво-Печерської лаври⁸. Прикладів подібних досліджень можна навести багато, адже кожна пам’ятка відображає традиції творення книги і приховує у собі сліди її побутування.

Однією з основних вимог, які ставляться до реставратора книги, є збереження автентичності раритетного видання. Проте, у більшості випадків реставраційні дії пов’язані з втручанням у цілісність об’єкта. Оскільки для історичних та матеріалознавчих досліджень важливими можуть виявитись найдрібніші деталі в оформленні книги, завдання реставратора полягає у тому, щоб звести такі втручання до мінімуму. Це дозволить зберегти в повному обсязі первинність та оригінальність не тільки матеріального носія, а й усієї інформації, історично й технічно закладеної у культурній пам’ятці.

Маючи на увазі реставрацію рукописних чи стародрукованих книг, можемо відзначити, що тривалий час найефективнішою вважалася реставрація усіх окремих демонтованих складових давньої книги. Однак, вважаємо такий підхід неправильним, адже кожна реставрація окрім “лікування” має і негативний ефект – часткову втрату первинності.

Необхідно відзначити, що при реставрації необхідно аналізувати кожен деталь книги, досліджувати матеріали, конструкції, технічні прийоми, а також скрупульозно вивчати мистецтво оздоблення оправы. Кожна складова книги несе в собі історичну інформацію, яка дає можливість атрибутувати документ, встановити терени і час походження чи побутування реставраційного об’єкта. Тому при реставрації давньої книги виникає необхідність максимального збереження деталей, а при реконструкції оправы – відтворення аналогічних до оригінальних найдрібніших елементів. При цьому обов’язковим є дотримання старовинних технік виготовлення та застосування матеріалів, близьких до використаних, при створенні рукописної чи стародрукованої книги давніми майстрами.

⁵ Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. *Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574–1700)*. – Львів, 1981. – С. 39. – № 120; Каратаєв І. П. *Описание славяно-русских книг напечатанных кирилловскими буквами*. – Санкт-Петербург, 1883. – С. 350, № 248; Тітов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків*. – Київ, 1924. – С. 18–26; Петров С. О., Бірюк Я. Д., Золотарь Т. П. *Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке АН УССР*. – Киев, 1958. – С. 36, № 67; Максименко Ф. *Кириличні стародруки. Зведений каталог*. – Львів: Вища школа, 1975. – С. 40, № 210; Каменева Т. Н., Гусева А. А. *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В. И. Ленина*. – Москва, 1978. – Вып. 1: 1574 – 1 пол. XVII в. – С. 17, № 28.

⁶ ЛННБУ, Ст-87.

⁷ Ундольський В. М. *Очерк славяно-русской библиографии В. М. Ундольскаго і доп. А. Ф. Бычкова и А. Викторова*. – Москва, 1871. – С. 131, № 1256; Свенцицкий И. *Опись музея Ставропигийского института во Львове*. – Львов, 1908. – С. 49, № 80; Максименко Ф. *Кириличні стародруки...* – С. 18, № 45; Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. *Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків... Книга перша (1574–1700)...* – С. 102, № 653.

⁸ Курінний П. *Лаврські інтролігатори XVII–XVIII століття*. – Київ, 1926. – С. 9, 10. (Окрема відбитка з “Трудів УНІК”).

При складанні плану реставраційних робіт необхідно керуватися наступними правилами:

1) у випадку випадання лише окремих аркушів недоречним є повне розшивання книжкового блока. Під'єднання до нього відреставрованих аркушів дозволить зберегти автентичне шиття;

2) при перешиванні книжкового блока в жодному випадку не можна змінювати спосіб шиття. Він залежав від часу та місця створення книги, загального її обсягу та кількості аркушів у зшитках. При цьому під час реставрації враховується гатунок ниток та опорних шнурів, кількість станцій шиття і методика приєднання до них;

3) заклеювання отворів первинних проколів шиття у значній частині зшитків змінює товщину корінцевої частини книжкового блока, що спричиняє невідповідність його оправі. Цю операцію слід застосовувати лише при вимушеній необхідності;

4) не змінювати методи кріплення опор до кришок оправі крізь різноманітні системи отворів, тунелів та каналів. Дотримуватись технічних прийомів та характеристичних особливостей, притаманних кожному історичному періоду, що збереже дослідникам достеменно інформацію;

5) при реконструкції чи реставрації дощок оправі необхідно звертати увагу і на їхню конфігурацію. Адже наявність кантів, рантив, ранти-фальцу, жолобків також допомагає у періодизації виготовлення оправі;

6) при наявності декоративного мальованого або торшонового орнаменту на обрізі книжкового блока реставраційні заходи планують так, щоб не порушити цілісність оздоблення (словесника);

7) не слід руйнувати старий каптал; можлива його реконструкція з врахуванням виду⁹, конструктивних особливостей, способу виготовлення. Прикріплення капталів як до блока, так і до дощок оправі може мати свої характерні особливості. Вивчення усіх технічних нюансів, практичне відтворення їх при реставрації дозволяє зберегти усю розмаїтість історичних концепцій мистецтва створення книги як артефакту культури;

8) форзаци доцільно зберігати навіть у тому випадку, коли вони повністю не виконують свого функціонального призначення, оскільки періодизаційна ідентифікація форзацного паперу (наявність водяного знака, декоративного рисунку) може вказувати на час створення оправі чи подальшого переоправлення книги. Варто звертати увагу і на способи кріплення давніх форзацив – пришивний, прошивний чи накидний у різних модифікаціях¹⁰;

9) при реставрації оправі не слід змінювати спосіб вкладання та закріплення відворотів покрівельного матеріалу, які відображають інтролігаторські традиції окремих майстерень та можуть підказати час створення оправі;

10) необхідно враховувати рельєфність корінця книги – плаский чи заокруглений, з виділеними чи прихованими бинтами, що також вказує на розвиток культури творення книги в певний історичний період;

11) у випадку реконструкції заціпок важливо достеменно відтворити як форму самих заціпок, так і спосіб кріплення, залишаючи незмінною форму зарезервованих місць – заглиблень, отворів і т. п.

⁹ Дзендзелюк Л. С., Зінченко С. В. Каптал // *Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток: V Міжнародна науково-практична конференція, 23–27 травня 2005 р.* – Київ, 2005. – С. 72–75.

¹⁰ Гальченко О. М. *Оправи східнослов'янських рукописних книг...* – С. 178–180.

І ще два зауваження про історичне значення інформації:

– важливим матеріалом для дослідників книги може стати надмірна кількість воскових плям та забруднення кутиків сторінок у тій чи іншій частині богослужбової книги. Це свідчить про важливість цього тексту для відображення певних регіональних традицій церков. Тому досконале вилучення скупчень воскових плям обов'язково необхідно фіксувати у реставраційному паспорті;

– під час виконання реставраційних операцій необхідно звертати особливу увагу на потребу усунення наклеюк поверх оригінального старого тексту. У зв'язку з поділом на конфесії у церковній практиці, поширеним було заклеювання окремих частин друкованого тексту новим, рукописним, в потрібній для користувача редакції. Такі заклейки вказують на зміни теологічно-філософських концепцій. Тому в кожному конкретному випадку постає непросте питання про доцільність їх усунення. Заклейки, які містять маргінальні надписи, також слугують джерелознавчим матеріалом для істориків, книгознавців, допомагають у розкритті хронології побутування манускрипту чи стародруку.

Підсумовуючи описані вище факти, слід відзначити, що поле дослідницької діяльності реставратора є досить широким. Хоча реставратор зустрічається з обмеженою кількістю книг і його дослідження є маломасштабними і фрагментарними, але і вони вносять доповнення у загальну картину аналізу конструкції давніх книг, моменти їх перебування в руках попередніх реставраторів. Важливо розглядати давню книгу не лише як джерело знань, а і як матеріальний носій інформації про розвиток мистецтва творення самої книги і культури в цілому. Тому кожна знахідка, кожен нюанс, відкритий лише під час реставрації книги, і приховані від дослідника конструктивні особливості – усе це складає арсенал фактажного матеріалу бібліопегіста. Завдання реставратора, окрім консервації та відновлення первинного вигляду книги, – зберегти всю інформацію, історично й технічно закладену у пам'ятку.

APPLICATION OF THE BIBLIOPEGISTIC RESEARCHES IN RESTORATION PRACTICE FOR PRESERVING INFORMATION

Lesia DZENDZELIUK, Liubov L'ODA

*V. Stefanyk L'viv National Scientific Library,
14, Lyssenko Str., L'viv, 79008, Ukraine, tel. (032) 276-77-56*

In the article the necessity of scientific approach to the restoration of rare books has been proved with the help of specific examples in order to preserve the authenticity of these rarities. The rules which should be followed by the restorers in order to preserve the architectonics of a book have been formulated. It has been also illustrated how the empirical material found during restoration can help the book history researchers.

Key words: restoration of a book, black-letter books, V. Stefanyk L'viv National Scientific Library.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БИБЛИОПЕГИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В РЕСТАВРАЦИОННОЙ ПРАКТИКЕ ДЛЯ СОХРАНЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ

Леся ДЗЕНДЗЕЛЮК, Любовь ЛЁДА

*Львовская национальная научная библиотека Украины имени Василия Стефанька,
ул. Лысенко, 14, г. Львов, 79008, Украина, тел. (032) 276-77-56*

В статье при помощи конкретных примеров доказана необходимость научного подхода к реставрации редких изданий для сохранения их аутентичности. Сформулированы правила, которыми должны руководиться реставраторы, чтобы сохранить архитектуру книги. Показано, как эмпирический материал, найденный во время реставрации, может помочь исследователям истории книги.

Ключевые слова: реставрация книги, старопечатные издания, Львовская национальная научная библиотека Украины им. В. Стефанька.

Стаття надійшла до редколегії 26.08.2008

Прийнята до друку 2.04.2009